

Danas

«**Rižarnu San Sabba** – tvornicu za ljuštenje riže izgrađenu 1913. – poslije 8. rujna 1943. nacistički je okupator koristio kao logor, a potom je ona bila mjesto za razvrstavanje zatvorenika namijenjenih deportaciji u Njemačku i Poljsku, za skladište opljackanih dobara i ubijanje talaca, partizana, političkih zatvorenika i Židova. Dana 4. travnja 1944. na tom je mjestu stavljena u pogon i krematorijska pec. Godine 1965. Rižarna San Sabba je na temelju Dekreta Predsjednika republike proglašena Nacionalnim spomenikom. Godine 1975., na temelju projekta koji je izradio arhitekt Romano Boico, Rižarna je pretvorena u Gradski Muzej Rižarne San Sabba.

Gdje: Ratto della Pileria 43 – tel: ++040 826202; fax: ++040 8330974

E-mail: risierasansabba@comune.trieste.it

Kada: svakim danom i praznikom od 9 do 19 sati.

Dani kada je Muzej zatvoren: 1. siječnja, 25. prosinca.

Koliko: slobodan ulaz

Kako: autobusi br. 8, 10, 19, 20, 21, 23.

Privatnim prijevoznim sredstvom:

Državna cesta (SS) 202 izlaz Valmaura/Stadion/Groblje».

Rižarna

Veliki sklop zgrada tvornice za ljuštenje riže - izgrađen 1913. na području predgradske četvrti San Sabba - nacistički je okupator isprva koristio za privremeni zatvorski logor talijanskih vojnika, zarobljenih poslije 8. rujna 1943. (Stalag 339). Pred kraj mjeseca listopada logor je prilagodjen za Polizeihaf Lager (Zatvorski policijski logor), namijenjen kako za razvrstavanje prognanika deportiranih u Njemačku i Poljsku te uskladištenje opljackanih dobara, tako i za zatvaranje i pogubljenje talaca, partizana, političkih zatvorenika i Židova.

Prva dvorana, poslije ulaza, smještena s lijeva za onoga koji ulazi, bila je prozvana "Kamion smrti". Tu se gomilalo zarobljenike sakupljene po zatvorima ili pak uhvaćene za racija i određene za pogubljenje a potom, nakon nekoliko sati, kremiranje.

Nastavljajući obilazak lijevom stranom prizemlja trokatnice stiže se do mjesta gdje bijahu krojačke i postolarske radionice u kojima su radili zarobljenici, ali i dvorane za oficire i vojnike SS, te 17 (sedamnaest) malih zatvorskih ćelija u koje se smještalo i do šest zatvorenika: u ćelije se posebice stavljal partizane, političke zatvorenike i Židove, određene za pogubljenje nakon nekoliko dana, katkada i tjedana. Prve se dvije ćelije koristilo za mučenje ili za sakupljanje materijala oduzetog zatvorenicima: u njima je pronađeno, među inim, tisuće osobnih dokumenata, oduzetih ne samo deportiranima već i radnicima na prisilnom radu. (Svi dokumenti, što su ih preuzele jugoslavenske trupe koje su prve ušle u Rižarnu nakon bijega Nijemaca, bijahu preneseni u Ljubljanu i sada su pohranjeni u Povijesnom arhivu Republike Slovenije).

Vrata i zidovi tog predsoblja smrti bijahu prekriveni grafitima i zapisanim porukama: zauzeće kompleksa od strane savezničkih trupa, naknadna namjena mjesta za prihvata izbjeglica, (Talijana i stranaca), vlaga, prašina, te konačno ljudski nemar, velikom su većinom doprinijeli nestanku tih grafita i poruka. O tome svjedoče dnevnički znanstvenika i sakupljača Diega de Henriqueza (sada pohranjeni u Gradskom Muzeju rata i mira koji nosi njegovo ime), gdje postoji temeljiti prijepis; neke su stranice reproducirane i za prigodu postavljanja povijesne izložbe.

U sljedećoj četverokatnici bijahu zatvoreni, u velikim dvoranama, Židovi, civili i vojnici

ponajviše određeni za deportiranje u Njemačku: muškarci 'ene svih uzrasta pa čak i djeca od nekoliko mjeseci.

Iz toga su mjesta odlazili u Dachau, Auschwitz, Mauthausen, u susret tragičnim sudbinama (to su ih samo malobrojni uspjeli izbjeći).

U zaštitu građana zatočenih u Rimu - posebice takozvanih "mješanih" (evreji, braćo vezanih s katolicima) - izravno se kod njemačkog vrhovništva zauzimao Biskup trjanski, monsinjor Santin, u nekoliko slučajeva uspješno (osobodjenje Gianija Stuparicha), ali i bezuspješno, (primjer Pije Rimini).

U unutrašnjem dvorištu, baš nasuprot željeznice, na mjestu koje je danas obilježeno - elinom pločom, bila je građevina za pogubljenje i krematorij - iji se ostaci i obrisi vide na središnjoj zgradi.

Postrojenje kojem se prilazilo silaskom stepenica bilo je u suterenu. Podzemni je kanal, -ija je struktura također označena na -elinom ploču, spajao krematorij s dimnjakom. Na 'eljeznom tragu dimnjaka danas je, kao simbol, postavljena Gospa od 'alosti, (Pietà) sačinjena od tri profilirana -elika u znak spirale dima (to je izlazio iz dimnjaka).

Nakon (to su se njome služili, od siječnja do ožujka 1944., nacisti su prvobitnu sušionicu pretvorili u krematorij, sposoban pretvoriti u prah (to veći broj mrtvih tijela, prema projektu "stručnjaka" Erwina Lamberta, koji je veći i prethodno gradio krematorije u nekoliko logora u Poljskoj. To je novo postrojenje ispitano i pušteno u rad 4. travnja 1944., kremiranjem sedamdesetorice mrtvih tijela talaca pogubljenih dan prije na strijelnici u Opčinama (Opicina).

Zgradu krematorija i njoj pripadajući dimnjak srušili su dinamičarima nacisti u bijegu noću između 29. i 30. travnja 1945., kako bi uništili sve dokaze svojih kriminalnih djela, kao (to i bijaše uobičajeno u ostalim logorima u vrijeme njihova napuštanja.

Pod njezinim su ruševinama pronađene ljudske kosti i pepeo, sakupljeni potom u tri papirnate vreće, onakve kakve se koriste za cement.

Na ruševinama je između ostalog pronađen i buzdovan -ija je kopija, a koju je 2000., godine izradio i poklonio Giuseppe Novelli, sada izložena u Muzeju. (Original je na 'alost ukraden 1981. godine).

O načinu na koji se vršilo istrebljenje, pretpostavki ima nekoliko i vjerojatno su sve utemeljene: gušenje plinom u za tu svrhu prilagodjenim auto-vozilima, udarac maljem u zatiljak ili strijeljanje. Udarac maljem nije uvijek bio smrtonosan pa su u krematorijskoj peći završavale i još 'ive osobe. Buka motora, lave' namjerno nahučanih pasa i glazba, prekrivali su urlike i buku pogubljenja.

Središnja (estokatska) korištena je kao kasarna. Velike dvorane za njemačke, ukrajinske i talijanske SS vojnike (potonji su u Rimu bili stražari) bijahu smještene na gornjim katovima, kuhinje i blagovaonice na katu niže, tamo gdje se sada nalazi Muzej.

Gradjevina, danas pretvorena u mjesto molitve, bez obzira na vjeroispovijest, za okupacije se koristila kao parkiralište automobila SS snaga stacioniranih na tom mjestu.

Tu su bila i crna teretna vozila (furgoni), s odvodom vezanim na unutrašnjost, korištena za gušenje plinom.

Mala zgrada s vanjske lijeve strane bila je stražarnica i stan za komandanta.

S desne strane, na mjestu koje je danas uređeno i obradjeno zelenilom, stajala je trokatna građevina u kojoj bijahu uredi, stanovi za podoficire i ukrajinske 'ene.

Koliki je broj 'rtava?

Proračuni zasnovani na svjedočanstvima bliže se brojevi od tri do pet tisuća osoba pogu-

bljenih u Ri'arni. Ali je zasigurno ve}i broj uhva}enih i zarobljenih za "-istki", onih koji su iz Ri'arne dospjeli u razne Logore ili na prisilni rad.

Gradjani Trsta, Furlanije, Istre, Slovenci i Hrvati, vojnici, @idovi: u Ri'arni je izgorjelo nekoliko najboljih "kadrova" Oslobolila~kog rata i Antifa{izma.

Jadransko Primorje

Poslije 8. rujna 1943., dana koji ozna-uje otcjepljenje talijanske monarhije od Njema~ke i progla{enje primirja, podru-je Venecije Julijske Krajine vi}e de facto ne pripada dr'avi Italiji ve}, stvaranjem operativne zone nazvane "Adriatisches K{ostenland" (Jadransko Primorje), prelazi izravno pod upravu Reicha.

Na taj je na-in, osnivanjem "Jadranskog Primorja", u koje spadahu gradovi Udine, Trst, Gorica, Pula, Rijeka i Ljubljana, de facto potvrđeno pripojenje Njema-koj {irokog podru-ja koje gravitira Sjevernom Jadranu i savskoj kotlini.

Upravu "Primorjem" Hitler je povjerio Friedrichu Raineru, gauleiteru iz Koru{ke, austrijskom nacisti koji je mrzio Italiju. Prema njegovim etni-ko-rasisti-kim procjenama Furlanija i Venecija Julijska Krajina u svom ve}em dijelu nisu bile u uskoj vezi s dr'avom Italijom pa se njihovo razdvajanje opravdavalo i tom ~injenicom.

Na dan 1. listopada 1943. "visoki komesar" Rainer preuzima sve politi-ke i administrativne ovlasti i nakon kratkog vremena u-vr}uje polazi{ne i glavne to-ke svoga gotovo neograni-enoga nadle'ni{tva. Pokrajinske poglavare i gradona-elnike stavlja pod kontrolu njema-kih "savjetnika" te odredjuje pravila upotrebe lokalnih kolaboracionisti-kih vojski, kako talijanskih tako slovenskih i hrvatskih, koje su u razne svrhe i pod razli-itim nazivima bile u slu'bi okupatora.

Prelaze tako u slu'bu SS snaga, formacije fa{isti-ke vojske koje se tim ~inom ne}e promijeniti, kako to bija{e za novo-osnovane republike Salò, kada su se pretvorile u Dr'avno Republikansku Stra'u (Guardia nazionale Repubblicana), ve} }e se zvati "Milizia Difesa Territoriale" (Vojska Teritorijalne Obrane), te razni odjeli policije, svi kori{teni i za vrijeme ~istki.

Medju njima bija{e i Spacijalni Inspektorat (Ispettorato Speciale) Javne Sigurnosti za podru-je Venecije Julijske Krajine, pod komandom Glavnog nadzornika Giuseppea Guelija, ~ije je sjedi{te bilo u takozvanoj "Vili Trst" u ulici Bellosguardo, osnovan ve} od travnja 1942. s posebnim zadacima gu{enja partizanske borbe i kontrole radni-ke klase u velikim tvornicama. Taj je Inspektorat - ~iji je izvr{ni odjel postao ~uven pod imenom "Banda Collotti", imenom njezina komandanta i komesara Gaetana Collottija"- nastavio svoju "slu'bu" i nakon 8. rujna pru'aju}i Nijemcima dragocjenu i u-inkovitu suradnju na {tetu antifa{ista i u korist hvatanja @idova.

Prije Drugoga svjetskoga rata tr}anskih je @idova bilo pribli'no pet tisu}a. Poslije stupanja na snagu fa{isti-kih zakona o rasnom progonu od 1938. i osnivanja, u Trstu, jednog od zloglasnih "centara za prou-avanje 'idovskog problema" (Centro per lo studio del problema ebraico), u cijeloj Italiji su postojala ~etiri takva centra, mnogi su @idovi odlu-ili iseliti iz zemlje.

Unato~ tome, nacisti su uspjeli deportirati u logore za istrebljenje vi}e od sedam stotina tr}anskih @idova. Od njih je pre'ivjelo i vratilo se u grad tek dvadesetero ljudi. Osim tr}anskih @idova u Ri'arni su bili zato~eni, a potom deportirani, mnogi @idovi uhva}eni na podru-ju Venecije, Furlanije, u Rijeci i u Dalmaciji.

Policijska kontrola, politika, rasna i protupartizanska represija bijahu pod specijalnim nadzorom snaga SS -iji se komandant Odilio Lotario Globo-nik, Trčanin po rođenju i blizak s Himmlerom, organizator ubojstava preko dva i pol milijuna poljskih @dova ("Aktion Reinhard"), smješta u Trstu sa svojom brojnom skupinom "profesionalaca smrti". Potonji su se zlokobno istakli ve} i prethodno za raznih istrebljenja u Njema-koj, Poljskoj, Sovjetskom Savezu, a i u poljskim logorima smrti kao {to su Belzec, Sobibor i Treblinka. S Globo-nikom sti'u u Trst i pripadnici "Einsatzkommando Reinhard", -ak devedeset i dva stru-njaka medju kojima je bilo mnogo ukrajinskih SS-ovaca, mu{karaca i 'ena. Ti Einsatzgruppen ili Einsatzkommandos bijahu specijalni odjeli stvoreni s ciljem "borbe protiv neprijatelja Reicha i pomo}i borbenim snagama", a na njima je bila i osobita "zada}a" provodjenja u djelo okupacije zauzetih podru-ja, gu{enje svake borbe i istrebljenje, {to ga je Tre}i Reich provodio na zauzetim podru-jima. Te su skupine bile pod upravom RSHA, t.j. sredi{njeg ureda sigurnosne policije Reicha (Reichsscherheits Hauptamt), koji je pak bio pod nadzorom Ministarstva Unutra{njih poslova, na -elu s Reichf{ruerom SS i Ministrom Heinrichom Himmlerom.

Nekoliko dana poslije 8. rujna sti'e u Trst Christian Wirt, zajedno sa svojim ljudima koji su u-estvovali u takozvanoj "Aktion Tiergarten 4", {to zna-i da su, po-ev{i ve} 1939., istrebljivali "neizlje-ive bolesnike", najprije njema-ke, a zatim i po Logorima. Istrebljivali su one koji bijahu, na temelju la'nih potvrda logorskih lije-nika, prozvani "neizlje-ivima". "Einsatzkommando Reinhard" teritorijalno otvara mnoge urede ozna-ene skra}enicom "R". Skupina na djelu u Trstu bija{e ozna-ena kao R1, u Udinama R2, u Rijeci R3. Ta se skra}enica nalazi {tampana na dokumentima i na }elijama Ri'arne.

Prvi komandant tr}anskoga Einsatzkommando bio je Christian Wirth. Nakon njegova ubojstva 26. svibnja 1944. partizanskom zasjedom u Hrpelju, na njegovo mjesto sti'e August Dietrich Allers. Desna ruka Allersu bija{e komandant Ri'arne Joseph Oberhauser. Postojanje takvog "zapovjedni{tva" u "Jadranskom Primorju", izuzetno sna'nog po naredbenim i organizacijskim odgovornostima politike istrebljenja u Europi, obja{njava se posebnom va'no{u {to su je ta podru-ja imala za Tre}i Reich. "Primorje" je posljednji europski pothvat nacisti-kog imperijalizma. Trst, Istra i Furlanija Julijska Krajina privredna su i politika platforma njema-kog {irenja na jug Europe i na mediteransko podru-je, a istodobno su i strate{ki vezne to-ke s balkanskim podru-jem {to je u to doba potreseno partizanskom borbom i ugro'eno napredovanjem Sovjetskog Saveza, talijanskog fronta i ju'ne Njema-ke. Razvoj sukoba, juna-ki otpor naroda koji zajedni-ki 'ivi na tom podru-ju, prisiliti }e nacisti-ki represivni aparat da napusti svoja posljednja osvojena podru-ja.

Proces

Trideset godina kasnije, u travnju 1976. u Trstu je zavr{io proces odgovornima za zlo-ine po-injene u Ri'arni San Sabba za njema-ke okupacije.

Medju ostalima je sudjen Joseph Oberhauser, pivni-ar iz M{unchena, te odvjetnik August Dietrich Allers iz Hamburga. Prvi je bio komandant Ri'arne, a drugi njemu izravno nat-injen, sve od vremena operacije "Tiergarten 4", organizacijskog sredi{ta "operacije eutanazija" t.j. mentalno i fizi-ki poreme}enih osoba u Njema-koj i u Austriji. Po ukidanju programa eutanazije u Njema-koj, nakon juna-kog opiranja crkvi bliskih osoba, prema presudama Suda u N{urnbergu, u ime "rasne higijene" je ve} bilo pogubljeno otprilike sto tisu}a takozvanih "nekorisnih ustiju". Osoblje nadle'no za "T4" prelazi u Poljsku gdje u

sklopu "kona-nog rješenja "osniva istrebljiva-ke Logore Treblinka, Sobibor, Belzec.

Zvani-ni poljski izvori - oni najoprezniji - procjenjuju da je u tim Logorima istrebljeno dva milijuna @idova, pedeset i dvije tisu}e Roma od kojih su otprilike jedna tre}ina bila djeca. Po zavr{etku svoje zada}e u Poljskoj, ti su ljudi - medju kojima i Franz Stangl odgovoran po mi{ljenju njema-koga suda za smrt 900.000 osoba, zvan "Krvnik iz Treblinke" i Erwin Lambert, stru-njak za gradnju krematorijskih pe}i - poslani u Italiju i smje{taju se u Trstu.

Na procesu za zlodjela po-injena u Ri'arni San Sabba optu'eni-ka je klupa bila prazna: mnoge su od njih ve} pobili partizani, a drugi su umrli prirodnom smr}u. August Dietrich Allers je umro u o'ujku 1975., Joseph Oberhauser je i dalje prodavao pivo u Münchenu. Talijansko pravosudje nije tra'ilo njegovo izru-enje jer se prema talijansko-njema-kim sporazumima koji odredjuju pravila po tom pitanju, sporazumi odnose na zlo-ine po-injene nakon 1948. godine. Proces zavr{ava presudom Oberhauseru na do'ivotnu robiju. Nacisti-ki je krvnik umro u svojoj {ezdeset i petoj godini 'ivota, 22. studenog 1979. godine.

Dakle, rije~ je o beskorisnom procesu? Ne vode}i ra-una o po-etnim procesualnim postavkama zasnovanima na nevjerojatnoj i neprihvatljivoj razlici izmedju "nedu'nih 'rtava" i "'rtava s krivicom", ne vode}i ra-una ni o formalisti-koj logici prema kojoj se nastojalo odvojiti zlo-ine od njihovih povijesno-politi-kih korijena, ne vode}i -ak ra-una o do'ivotnoj robiji nikada provedenoj u djelo, na kraju ostaje -injenica da je nekako unato~ svemu napukao pokrov {utnje koji vi{e od trideset godina obavlja Logor Ri'arne San Sabba. Simon Wiesenthal, @idov koji je cijeli svoj 'ivot posvetio otkrivanju nacisti-kih zlo-ina i tra'enju odgovornih, izjavio je prilikom toga procesa: "Nije rije~ samo o potrebi pravde, ve} se ovdje radi i o odgojnom faktoru. Svi imaju znati da zlo-ini poput ovih ne padaju na dno sje}anja i ne zastarjevaju. Tko god pomisli na stvaranje novoga nacizma ili novoga fa{izma mora znati da }e ga na kraju pravda uvijek pobijediti. Iako se mlinovi pravosudja okre}u vrlo polako".

Spomenik

Arhitekt Romano Boico, pobjednik natje~aja koji je tr{anska Op}ina objavila 1966. s namjerom da se Ri'arna pretvori u danas postoje}i muzej (otvoren 1975) ovako je obrazlo'io svoj projekt:

Polusru{ena Ri'arna od nacista u bijegu bila je turobna zajedno sa svojim predgradskim okru'jem: pomislih tako da bi upravo ta turobnost mogla postati simbolom i pretvoriti se u spomenik. Postavio sam si zada}u oduzimanja i vra}anja prije nego dodavanja novih elemenata. Odstraniv{i ostatke sru{enih gradjevina oku'io sam prostor dobiven u kontekstu s cementnim zidovima visine jedanaest metara, rasporedjenima tako da predstavljaju potresan ulaz na istome mjestu gdje je i nekada bio ulaz. Ogradjeno dvori{te predstavlja, u zamisli, baziliku lai-kog tipa pod otvorenim nebom. Zatvoreni-ka zgrada je potpuno ispra'njena, a drvene su strukture ostrugane onoliko koliko se -inilo potrebnim. Nepromijenjena je izgleda ostalo sedamnaest zatvorskih }elija kao i }elije smrti. U sredi{njoj gradjevini, smje{tenoj na istoj razini s dvori{tem, osnovan je Muzej Oslobodila-ke borbe (Il Museo della Resistenza), smanjenog obima ali svejedno u-inkovit. Iznad Muzeja nalaze se prostori Udru'enja deportiranih. U dvori{tu je stra{na prolazna staza izvedena u blago udubljenom -eliku: to je trag krematorijske pe}i, izlazni kanal dima i temelj samog

dimnjaka.

Muzej

Gradski Muzej Ri'arna San Sabba (otvoren godine 1975) i povijesna fotografsko-dokumentarna izlo'ba (koju je godine 1982. pripremio i uredio Elio Apih, (a koja je pro{irena 1998. godine) prikazuju, putem reprodukcije dokumenata i razli-utih svje-do-anstava, povijest Ri'arne, ali istodobno rekonstruiraju sliku povijesnih, politi-kih i vojnih doga|aja cijeloga podru-ja, tijekom prve polovice dvadesetoga stolje}a.

Zahvaljuju}i nekim va'nim donacijama, od 27. sije-nja 2002., dana koji je ujedno i Dan sje}anja, Muzej je promijenio svoj prvotni izgled didakti-ke namjene i sam je postao, u pravom smislu te rije-i, mjesto gdje se -uvaju sje}anja, mjesto na kome su izlo'ena provjerena i izravna sje}anja na patnje i na ljudske tragedije.

U Dvorani Kri'eva (Sala delle Croci) bijahu pohranjeni, u ni{ama ugra|enima u zid, neki osobni predmeti koje su nacisti oteli tr{}anskim @idovima da bi ih sa sobom odnijeli u Koru{ku 1945. godine. Kada su ih savezni-ke snage prona{le poslo'ene u vre}ama od jute, ti predmeti bijahu poslani u Rim gdje su desetlje}ima le'ali zaboravljeni u podrumi-ma Ministarstva za riznicu i financije (Ministero del Tesoro). Godine 2000. ti su predmeti kona-no vra}eni @idovskoj zajednici grada Trsta, koja je odlu-ila jedan dio tog materijala izlo'iti u svojem Muzeju koji nosi ime Carla i Vere Wagner. Jedan mali ali zna-ajan dio odabranih predmeta, poklonjen je Gradskome Muzeju Ri'arne San Sabba i Muzeju "Yad Vashem" iz Jeruzalema.

Satovi, nao-ale, -e{ljevi, jedan prsten, jedna kutijica za puder, jedan bro{, lula za pu{enje, dijelovi pribora za jelo: jednostavni su i obi-ni predmeti svakodnevne uporabe koji ba{ putem svoje "normalnosti" svjedo-e o mu{karcima i 'enama u -ijem vlasni{tvu bijahu, pa time jo{ vi{e pribli'avaju i -ine nepodno{lživom dramu mnogih slomljenih 'ivota, ili 'ivota tragi-no prekinutih u njihovu tako|er "normalnom" svakodnevnom tijeku.

U unutra{nosti Muzeja na{li su svoje mjesto predmeti {to ih je poklonio regionalni odjeljak Nacionalnoga Udru'enja biv{ih Politi-kih zatvorenika koji bijahu deportirani u nacisti-ke logore (ANED) i nekolicine njihovih tr{}anskih -lanova (Riccardo Goruppi, Jolanda Marchesich, Antonio Marega putem svojih nasljednika, te Rosalia Poropat i Ferdinando Zidar) koji bijahu deportirani u Auschwitz, Buchenwald, Dachau, Mauthausen, Ravensbrück. Putem tih su predmeta prikazane osobine i namjena Ri'arne San Sabba koja je, osim mjesta istrebljenja gdje na|o{e smrt zajedno s ostalih pet tisu}a ljudi, prije svega bila i mjesto za raspore|ivanje i slanje u logore uni{tenja: od 123 konvoja koji su iz Italije krenuli put nacisti-kih logora uni{tenja, -ak je njih 69 krenulo iz Trsta, ali njima je potrebno jo{ dodati i 30 konvoja koji bijahu usmjereni u logore za prisilni rad.

Pored jedne urne s pepelom iz krematorija u Auschwitzu, poklona ANEDA, tu su izlo'eni osobni predmeti {to su ih, u znak vje-noga sje}anja, sa-uvali deportirani gra|ani Trsta: uniforma ili odijelo jedne 'ene deportirane u Auschwitz i u Mauthausen i jedno odijelo deportirana -ovjeka u Buchenwald, mape dokumenata oduzetih snagama SS u logoru Buchenwald, jedna propusnica, doku

menti osobnoga prepoznavanja, fotografije, materijal umno'en ciklostilom poslije oslo-bo|enja, crte'i, mape ili karte logora i mjesta na kojemu bijahu pokapani. Simbol 'elje da se nikada ne zaborave ni u'asna i beskrajna tragedija nacisti-koga uni{tavanja, niti

samo jedna njegova 'rtva, posebno je prikazan na svitku papira na kojemu je jedna zato-enica iz Ravensbrücka upisala imena i adrese svojih supatnica, a koji je uspjela sa-uvati i donijeti u domovinu jer bija{e skriven ispod uniforme.

Pokraj tih dragocjenih relikvija izlo'eno je u obliku kopije, ne bi li se {to bolje sa-uvalo, nekoliko grafi-kih djela Antona Zorana Musica, koje je umjetnik poklonio Muzeju 1997. godine.

Uvijek 'iva i postojana veza Ri'arne San Sabba te lokalne i me|unarodne 'idovske zajednice, predo-ena je nekim od preliminarnih ceremonijala poput onoga kada su pokopom na @idovskome groblju pohranjene proteze i{-upane 'rtvama @idovima u naci-sti-kom logoru uni{tenja (18. lipnja 1999), zatim ceremonija slanja u Muzej "Yad Vashem" u Jeruzalem kutije sa zemljom iz Ri'arne i kamena koji bija{e sastavni dio zgrade u kojoj su bili zato-eni @idovi u o-ekivanju odlaska u nacisti-ke logore smrti (27. sije-nja 2002), pa polaganje ampule sa zemljom iz Jeruzalema, poklon Zadu'bine Keren Hayesod Italia, koju je predala Diamantina Salonicchio, biv{a zato-enica i deportirana u Bergen Belsen (27. sije-nja 2003).

Tijekom posljednjih godina Ri'arna je postala sve va'nije mjesto upoznavanja istine i razmi{ljanja. Godi{nje ju posjeti preko 100.000 osoba koje sti'u iz cijeloga svijeta, a koje se koriste stalnom didakti-kom slu'bom, tako da Ri'arna San Sabba prire|uje izlo'be, komemoracije (posebice sve-anosti posve}ene Danu sje}anja i Godi{njice oslobo|enja), priredbe, koncerte, rasprave i znanstvene skupove. Godine 2001. i 2002. u Ri'arni se odr'ao skup "Campo di studio Italia 3.3 Me|unarodne dru{tvne slu'be". Od 2003. godine, prikljucena zgrada u koju se ulazi s ulice Rio Primario 1, je sjedi{te ANEDA i Medunarodnog komiteta nacistickih logora Ri}arne San Sabba u Trstu.

OSNOVNA BIBLIOGRAFIJA

APIH E., *Mostra storica della Risiera di S. Sabba*, (Povijesna izlo'ba o Ri'arni San Sabba), Op}ina Trst, Gradski Muzej Povijesti i Umjetnosti (Civici Musei di Storia ed Arte), Trst, bez datuma.

BON S., *La persecuzione antiebraica a Trieste (1938-1945)*, (Progon @idova u Trstu), Del Bianco, Udine, 1972.

COLLOTTI E., *Il Litorale Adriatico nel nuovo ordine europeo*, (Jadransko Primorje u novom europskom uredjenju), Vangelista, Milano, 1974.

COSLOVICH M., *I percorsi della sopravvivenza. Storia e memoria della deportazione dall'Adriatisches Küstenland*, (Putevi pro'ivljavanja. Povijest i sje}anja na deportiranje iz Adriatisches Küsterland-a), Mursia, Milano, 1994.

Dallo squadrismo fascista alle stragi della Risiera, Trieste, Istria, Friuli, (Razni autori, Od fa{isti-kog skvadrizma do pokolja u Ri'arni, Trstu, Istri, Furlaniji), ANED, Trst, 1978.

FOGAR G., *Sotto l'occupazione nazista nelle provincie orientali*, (Pod nacisti-kom okupacijom u ju'nim pokrajinama), Del Bianco, Udine, 1969.

FÖLKEL F., *La Risiera di San Sabba*, (Ri'arna San Sabba), Mondadori, Milano, 1979.

PACOR M., *Confine orientale. Questione nazionale e resistenza nel Friuli Venezia Giulia*, (Ju'na granica. Nacionalno pitanje i oslobodila-ka borba u Furlaniji-Veneciji Julijskoj Krajini), Feltrinelli, Milano, 1964.

PUPO R., *Venezia Giulia 1945. Immagini e problemi*, (Venecija Julijska Krajina 1945. Fotografije i problemi), Editrice Goriziana, Gorizia, 1992.

SALA T., *La crisi finale nel Litorale Adriatico*, (Zavr{na kriza na Jadranskom Primorju), Del Bianco, Udine, 1962.

SCALPELLI A., (a cura di), *San Sabba. Istruttoria e processo per il Lager della Risiera*, (uredio: San Sabba. Istra'ni postupak i proces za Logor Ri'arna), voll., ANED-Mondadori, Milano, 1988.

STUHLPFARRER K., *Le zone di operazioni Prealpi e Litorale Adriatico 1943-1945*, (Podru-ja operacija Alpsko Predgorje i Jadransko Primorje 1943-1945), Adamo, Gorizia, 1975.

VINCI A.M., (a cura di) *Trieste in guerra. Gli anni 1938-1943*, (uredio: Trst u ratu. Od godine 1938-1943), Istituto regionale per la Storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia, Trieste, 1992. (Regionalni Institut za prou-avanje oslobodila-kog pokreta u Furlaniji Veneciji Julijskoj Krajini), Trst, 1992.

NAREDBA PREDSJEDNIKA REPUBLIKE
br. 510 od 15. travnja 1965.

Progla{enje Ri'arne San Sabba u Trstu nacionalnim spomenikom
PREDSJEDNIK REPUBLIKE

Na osnovu zakona br. 1089 od 1. lipnja 1939. o za{titi predmeta od umjetni-ke ili
povijesne vrijednosti;

Na osnovu kraljevske naredbe br. 363 od 30. sije-nja 1913., kojom se odobravaju pravila
izvedbe zakona o starinama i o umjetni-kim vrjednotama;

Smatraju}i potrebnim da se Ri'arna San Sabba u Trstu - jedini primjer nacisti-kog
logora u Italiji - o-uva i namijeni po{tovanju Naroda zbog njezina velikog povijesno-
politi-kog zna-aja;

Na osnovu prijedloga Ministra Dr'avnog Tajnika za javno obrazovanje;
Izdaje naredbu:

kojom je Ri'arna San Sabba u Trstu progla{ena nacionalnim spomenikom.

Ova }e naredba, potvrđjena Dr'avnim pe-atom, biti uklju-ena u Slu'beni zbornik zakona i
naredaba Republike Italije. Svima je, dakle, du'nost po{tivati i pridr'avati se te naredbe.

Doneseno u Rimu, dana 15. travnja 1965. godine.

SARAGAT

Ovjerava Ministar pravosudja: REALE

*Zabilje'eno pri Glavnoj kontroli Ra-unskog suda,
dana 26. svibnja 1965.*

Dr'avni spisi, upisnik br. 193, list br. 109 - VILLA